

²⁷ Drozdek-Maąolepsza T. Sport kobiet mniejszosci narodowych w Polsce w latach 1919–1939// T. Drozdek-Maąolepsza / Prace Naukowe Akademii im. Jana Dąugosza w Czestochowie, Seria: Kultura Fizyczna, 2009. – z. VIII. – S. 76.

²⁸ Lutsкое povetovoe starostvo. Perepyska s Rovenskym povetovym starostvom o rehystratsyy yevreiskoho sportyvnoho obshchestva «Makkaby». Ustav obshchestva. 16 dekabria 1921 h. – 23 dekabria 1922 h. – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (dali DARO), f. 46, op. 9a, spr. 4, ark. 7.

²⁹ Lisek J. Jidysz ginacy jezyk kobiet // Pismo feministyczne Zadra / J. Lisek. – № 1-2, 2000. – S. 16.

³⁰ Feminizm po żydowsku – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

³¹ Sprawozdanie z zycia mniejszosci narodowych // Sprawy Narodowosciowe 1 4. – 1934 lipec-wrzesien. – S. 475.

³² Lvovskoe horodskoe starostvo obshchestvenno-polytycheskyi otdel Podotdel tovaryshchestv y sobraniy. Delo o rehystratsyy Yevreiskoho syonystycheskoho obiedyneniya zhenshchyn hotovliashchykhsia rabotat v Palestyne – VYZO glavnoe upravleniia na vostochniui Malopolshchu vo Lvove. – 12 yaevaria 1926 r. – 5 yanvaria 1938 r. – DALO, f. 110, op. 1, spr. 156, ark. 8.

³³ Zyd. Mlodziez akademicka deklaruje swoja pelna gotowosc // Chwila. – 1939. – 2 kwjetnia. – S. 8.

В частности исследуется внешнеполитическая деятельность председателя Совета министров Антона Луцкевича во время работы Парижской мирной конференции. Сделан вывод, что международному признанию БНР препятствовала прежде всего позиция держав Антанты, которые видели в возрожденной Польше и странах Балтии геополитический «барьер» против Германии и большевистской России. И потому независимость Беларуси считалась тогда политически нецелесообразной.

Ключевые слова: Белорусская народная республика, Польша, Украина, Антон Луцкевич, Игнаций Падеревский, Парижская мирная конференция.

V. Fisanow
(Chernivtsi)

BELARUS IN DRAMATIC INTERNATIONAL EVENTS IN 1918 – 1919: SOME APPROACHES

The author analyzes the lesser studied aspects of the Belarusian People's Republic diplomatic activity leaders in 1918 – 1919. The article emphasizes that today a lot of the Belarus history of early twentieth century are still little studied or simply unknown.

The article highlights the need for more detailed study of the documents and materials that are stored in the Department of Manuscripts of the Library at National Academy of Lithuania, which, without exaggeration, can be called the «Belarusian Fund». Especially interesting are those that are associated with external political projects on creation of federal structures from the Baltic Sea to the Black Sea with possible participation of Lithuania, Belarus and Ukraine.

The author thoroughly studied the foreign policy of the Council of Ministers headed by Anton Lutskevich during the Paris Peace Conference. It is emphasized that BNR representatives were almost in isolation in Paris, without having sources or even verbal support of the victorious powers. However, A. Lutskevich having expanded political activities in a number of European capitals, hoped for the possibility of diplomatic breakthrough in the Belarusian issue. The author presents comparative analysis of positions on the Belarus independence expressed by I. Paderewski, the Polish prime minister, and T.G. Masaryk, the President of Czech-Slovak Republic. Some issues of Belarusian-Ukrainian bilateral cooperation were also clarified.

It is concluded that on the way of the BPR international recognition the position of the Entente powers was very important, who saw revived Poland and the Baltic as the geopolitical «barrier» against Germany and Bolshevik Russia. Therefore, the independence of Belarus was considered politically inappropriate.

Key words: Belarusian People's Republic, Poland, Ukraine, Anton Lutskevich, Ignacy Paderewsky, Paris Peace Conference.

УДК 94(476)«19181919»

© Володимир Фісанов
(Чернівці)

БІЛОРУСЬ У ВІРІ ДРАМАТИЧНИХ МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ, 1918 – 1919: ПІДХОДИ ДО ТЕМИ

У статті проаналізовані маловивчені аспекти дипломатичної активності лідерів Білоруської народної республіки у 1918 – 1919 роках. Зокрема досліджується зовнішньополітична діяльність голови Ради міністрів Антона Луцкевича під час роботи Паризької мирної конференції.

Зроблено висновок, що на перешкоді міжнародного визнання БНР була насамперед позиція держав Антанты, котрі вбачали у відродженій Польщі та країнах Балтії геополітичний «бар'єр» проти Німеччини та більшовицької Росії. І тому незалежність Білорусі вважалася політично недоцільною.

Ключові слова: Білоруська народна республіка, Польща, Україна, Антон Луцкевич, Ігнацій Падеревський, Паризька мирна конференція.

В. Фісанов
(Черновці)

БЕЛОРУССИЯ В КОНТЕКСТЕ ДРАМАТИЧНЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ СОБЫТИЙ, 1918 – 1919: ПОДХОДЫ К ТЕМЕ

В статье проанализированы малоизученные аспекты дипломатической активности лидеров Белорусской народной республики в 1918-1919 годах.

Російська революція 1917 року і завершення Першої світової війни призвели до того, що у Східній Європі розпочалися швидкі й неоднозначні зміни, які породили, з одного боку, рух до національної незалежності народів, а з іншого, під впливом революційної агітації й жорсткої політичної боротьби, розгорнутої Леніним і Троцьким спостерігався досить часто інспірований інтернаціональний рух, основною метою якого проголошувалась перемога «всесвітньої пролетарської революції». Цей період, особливо 1917 – 1920 роки, можна назвати своєрідною точкою біфуркації, де відбувалося небачене досі «гілкування» подій. Такою стала ця карколомна доба і для братньої нам Республіки Білорусі, долі якої тісно переплітались з Україною й українським національним і пролетарським рухами.

Історіографія проблеми. Окремі аспекти формування білоруської державності у зв'язку із критикою тодішньої радянської історіографії розроблялися дослідниками білоруської діаспори¹. У сучасній історіографії відбувається переосмислення зовнішніх чинників впливу на процеси становлення Білоруської державності. У даному контексті особливо цікавою є досить ґрунтовна стаття сучасного білоруського дослідника В.Є. Козлякова, присвячена аналізу основних напрямів розвитку історичної думки в країні, зокрема щодо подій 1918 – 1920 років². З традиційних позицій, з притаманними історіографії підходами радянської доби, досліджував складний період в історії Білорусі В.Ф.Ладисев³.

Оригінальною, багато у чому узагальнюючою працею, в котрій подано широке історичне тло національної та революційної боротьби основних політичних сил у білоруських землях у згадувані роки є документована робота сучасного дослідника А.П. Грицкевича, написана також із врахуванням впливів як польсько-німецького, так і російського чинників на перебіг протиборства всередині країни⁴.

В сучасній українській історіографії останніми роками також досліджувалися зовнішні аспекти становлення білоруської державності початку ХХ століття. Територіальні питання проаналізував зокрема львівський історик Олександр Панько⁵. Роль національно-політичних сил у проголошенні Білоруської Народної Республіки 1918 року дослідив Володимир Мартиненко⁶.

Сьогодні чимало питань історії Білорусі початку ХХ ст. залишаються ще маловивче-

ними чи просто невідомими. Подальшої уваги дослідників у самій Білорусі і в Україні, на нашу думку, заслуговують теми, пов'язані з постановкою білоруського питання у роки світової війни. Зокрема ідеться про матеріали й документи тієї карколомної доби, які зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Національної Академії Литви, котрий без перебільшення можна називати «Білоруським фондом». Особливо цікавим, на нашу думку, є ті з них, що пов'язані із зовнішніми політичними проектами по створенню федеративних утворень від Балтійського до Чорного морів з включенням територій Литви і Білорусі. Як образно висловився один із сучасних дослідників йшлося про З'єднані Штати Білорусі.

У запропонованій статті автор не ставить за мету окреслити усі найбільш карколомні події чи пов'язані з ними історичні постаті. Це було б просто неможливо. Проте, хотілось би акцентувати на деяких окремих, важливих, на наш погляд, епізодах політичного протиборства та особистих оцінках подій білоруськими політиками та сучасними дослідниками.

Зупинимось спочатку на деяких аспектах політичної діяльності у ті буремні роки одного з найвідоміших лідерів національного руху у Білорусі Антона Луцкевича. Слід особливо відзначити той факт, що його батько, виходець із збіднілого шляхетського роду, мав приятельські стосунки із знаним білоруським поетом Вінцентом Дуніним-Марцинкевичем, що проявилось у вихованні синів: брати Антон та Іван були виховані у шляхетських традиціях щодо поняття честі, у них з молодих років зародився інтерес до білоруської історії, а боротьба за Білоруську незалежність стала головною справою їх життя.

Нагадаємо, що, будучи активістом білоруського руху, на початку 1918 р. А.Луцкевич був обраний головою Віленської Білоруської ради, а з 18 березня кооптований до Ради Білоруської народної республіки (БНР). Він був ініціатором проголошення незалежності Білорусі. А з жовтня 1918 року по 1920 рік політик займав посади голови Ради міністрів (народного секретаря) та міністра закордонних справ БНР. Ведучи боротьбу за зовнішньополітичну підтримку молодій республіці, А. Луцкевич здійснив декілька офіційних візитів, зокрема до Берліну, Праги, Києва, Москви. А у червні 1919 року брав участь у мирній конференції в Парижі.

Зупинимось на деяких аспектах дипломатичної активності А. Луцкевича більш детально. Поразка Німеччини у Першій світовій війні створювала зовсім нову ситуацію у міжнародних відносинах. Політичне керівництво тодішньої БНР зрозуміло, що основну ставку у боротьбі за дипломатичне визнання Білорусі слід робити на держави-переможниці з блоку Антанти. Однак на заваді цьому став тоді «польський фактор». В умовах очікуваної евакуації німецьких військ з території Білорусі у Варшаві у грудні 1918 р. були прийняті відповідні правові акти щодо анексії північно-західних територій Білорусі та їх подальшого включення до складу Польської держави. Невизначеність стану уряду БНР погіршувалась ще й тим, що фактично провалом завершилися переговори А.Луцкевича з представником більшовицької Росії у Києві Х. Раковським. Напередодні можливого більшовицького наступу 3 грудня білоруський уряд переїхав з Мінська до Вільно, а 27 грудня – до Гродно, яке ще було зайняте німецькими військами. Він з гіркотою констатував тоді у своєму щоденнику наступне: «Ясно й беззаперечно тільки одне, що на Гродненщину сунуть дві хвилі – зі Сходу і з Заходу, що розігрується ще один акт кривавої драми, яка почалася у 1914 році. Й обидві ці хвилі несуть нам руїни та знищення не тільки матеріального багатства, але і – це найгірше – наших політичних ідеалів, нашого державного будівництва»⁷.

Однією з великих перешкод у діяльності білоруської делегації на Паризькій мирній конференції була, як відзначає сучасний білоруський дослідник даного періоду Ригор Лазько, серйозна нестача «грошей і кадрів». Проте, на Паризьку конференцію була відряджена досить представницька делегація, до складу якої окрім А.Луцкевича входили міністр юстиції А. Цвікевич й радники К.Кондратович, А.Ознобішин та Роман Скірмунт. Вона прибула у Париж лише у кінці березня 1919 р., коли конференція вже упродовж 5 місяців працювала над територіально-державним устроєм Центрально-Східної Європи. Причому на її засіданнях встигли заслухати політичні меморандуми урядів сусідніх з Білоруссю держав – Литви та Польщі. Як відзначає Р.Лазько ситуація складалась не на користь білорусів. Адже у Парижі державами-переможницями було прийняте рішення, згідно якого остаточне рішення щодо східних

кордонів Польщі мало бути прийняте тільки після сформування у Росії демократичного уряду, котрий отримає визнання Заходу. Саме таким вважався уряд адмірала О.Колчака⁸.

При цьому зауважимо, що і польські політики, відчуваючи свою слабкість перед більшовицькою загрозою, намагалися спонукати західних союзників до більш активних воєнно-політичних дій на «Східних кресах». Ось що писав ще у січні 1919 р. голова польського уряду І.Падеревський у листі помічнику президента США полковнику Е.Хаузу, благаючи про допомогу: «Ситуація більш ніж критична. Більшовицька інвазія на колишні польські території триває... Вільна та Мінськ й навіть Гродно під загрозою, великі маси населення можуть бути винищені. [...] Польща при підтримці нинішнього невизнаного уряду (Partisan Government) ще надто слабка щоби організувати будь-який спротив. 50 тисяч американців, одна дивізія французів та одна англійська дивізія, якщо будуть вислані негайно з необхідними матеріалами для збільшеної польської армії, могли б, мабуть, зупинити цей варварський наступ»⁹.

Отже, представники БНР опинилися у Парижі майже в ізоляції, не маючи ані відповідних ресурсів, ні навіть словесної підтримки з боку держав-переможниць. Проте сам А. Луцкевич у Секретному меморандумі, направленому членам білоруської делегації на мирній конференції 24 квітня 1919 р., сподівався все-таки на можливість дипломатичного прориву у білоруському питанні. Політик наголошував зокрема на необхідності просити у держав Антанти допомоги «для самооборони Білорусі» – еventуально для можливого створення у союзі з іншими державами регіону у майбутньому Балто-Чорноморської федерації. Однак про участь Польщі, на його думку, у такому об'єднанні, позаяк вона має імперіалістичні плани стосовно «білоруських і українських земель мови бути не може». Разом з тим, пункт 7 цього меморандуму Луцкевич присвятив налагодженню білорусько-українського співробітництва. Наведемо його текст тут повністю: «Особливо тісний контакт тримати з українцями. Поставити питання про військовий союз з Україною. В залежності від стану литовців, еventуально говорити з українцями для максимального використання такого союзу задля ідеї Білорусько-Української федерації»¹⁰.

Про об'єднання зусиль двох держав засвідчило тоді – весною 1919 року – і те, що уряд БНР отримав чималу позику від уряду УНР у розмірі 4 млн. марок, за рахунок чого змогло утримувати білоруський полк, який розташовувався у Гродно¹¹.

Ми тут не будемо аналізувати усі складнощі політичної боротьби керманічів білоруського національного руху, які змушені були маневрувати не тільки між великими державами, а й сусідніми країнами – Литвою, Польщею і, зрозуміло, Росією. Цікаво, що навесні 1919 р., коли навіть дійшло до роззброєння поляками Білоруського гусарського ескадрону в Гродно, Ю. Пілсудський, щоби залагодити подібні конфлікти виступив з «Відозвою до жителів колишнього Великого Князівства Литовського», де пообіцяв відновити Білоруську незалежну державу, дружню до Польщі. Однак так не сталося.

На противагу серйозним складнощам з Варшавою, можна відзначити майже повне порозуміння А.Луцкевича з тодішнім президентом Чехо-Словацької Республіки Томашем Масариком. В одному з листів (Берлін, травень 1919 року) білоруський політик зазначив таке: «Тим часом їжджу у Прагу до президента Масарика і залучаю його до нашої справи, тому-то чеській делегації у Парижі послана інструкція підтримувати нашу акцію». І хоча про офіційне визнання нас чехами говорити ще зарано (через «опіку» Антанти), «ми з Масариком домовилися про посилку нашого постійного представника на правах (неофіційно) посла». Білоруси також розгорнули у Празі відповідну інформаційно-пропагандистську роботу стосовно білоруської справи, друкуючи брошури і книжки різними мовами, про що Луцкевич написав своїм соратникам у Париж¹².

Самого Антона Луцкевича чекала драматична доля нереалізованих політичних сподівань і планів. Як відомо, дещо пізніше на запрошення міністра-президента Польщі І. Падеревського він відбув з Парижа до Варшави, де на початку вересня 1919 р. політика було інтерновано, щоби перешкодити його політичній активності. Він повернувся в Мінськ тільки 1 грудня 1919 року, а 28 лютого 1920 р. оголосив у Раді республіки про складання всіх повноважень і виїхав до Вільнюса.

Ще одна непересічна особистість привертає сьогодні особливу увагу істориків – це Олександр Цвікевич. Він був одним з ідеоло-

гів національного відродження, виступав за створення в Білорусі справедливого, демократичного суспільства, за утвердження і подальший розвиток білоруської державності, широке використання історико-культурної спадщини та духовних традицій народу. Як відомо, Цвікевич був засновником у 1917 р. Білоруської народної громади у Москві. А згодом в уряді БНР займав пост міністра закордонних справ, з 1923 р. – прем'єр-міністра в екзилі.

Відзначимо тут один з політичних моментів реального білорусько-українського єднання. 25 грудня 1918 р В. Винниченко у Києві прийняв білоруську делегацію на чолі з О. Цвікевичем. Вітаючи Директорію від імені Ради БНР, дипломат вказував на те, що білоруський народ піде рука об руку з українським народом. Він зокрема підкреслив: «Білорусь стала на шлях твердого державного будівництва, для здійснення чого необхідне визнання України, яке дало б можливість відмежуватися від Росії і увійти в тісні зв'язки з Директорією»¹³. Пізніше О. Цвікевич з приводу наслідків національної революції у 1919 році писав: «Чи вдасться білоруському народу (після проголошення суверенітету 25 березня 1918 р.) здійснити цю самостійність повністю, чи вдасться потім утримати цю самостійність – ось це питання фактичного співвідношення сил його самого та його сусідів, а також усієї сукупності світових впливів». Сьогодні, зазначив далі політик, «більш грізною залишається третя альтернатива – розподіл Білорусії на великоруську і польську сферу впливів»¹⁴.

Трагічною була доля Білорусі й білорусів у ХХ столітті. І все-таки, незважаючи на усі складнощі й перипетії політичної боротьби, трагічні долі творців незалежності, народ намагався втілити у життя свої споконвічні мрії та державницькі плани. Найбільш завершений виклад власного незалежного ідеалу, що втілювався у проголошення БНР і зараз сприймається нами не тільки як найбільший факт, але дієвий фактор новітньої історії Білорусі, Антон Луцкевич подав у своїй інтегральній праці «Політичні гасла білоруського руху» (1920), на сторінках якої він писав: «Акт 25 березня 1918 року – це найбільш яскраве і повне втілення білоруського політичної думки, що пройшла за п'ятнадцять років всі етапи розвитку. Це – останнє слово білоруської ідеології, штандарт, під яким йде білоруський народ до завоювання справжньої свободи.

Подальша політична робота білорусів – це вже робота по реалізації незалежницького ідеалу. Чи здійсниться цей ідеал і в якій мірі, або складе Білорусь повністю незалежну державну одиницю, або буде зв'язана федеративним союзом зі своїми сусідами і в своїй політичній орієнтації піде на Схід чи на Захід, до Балтійського або Чорного моря – це питання, які можуть бути розв'язані тільки самим життям, в залежності від внутрішньої сили білоруського народу і загальної політичної кон'юнктури на Сході Європи»¹⁵.

Отже, підведемо деякі підсумки. Дійсно, період 1918-1919 років був найскладнішим не тільки для білорусів, але й для всіх народів регіону ЦСЄ, які виборювали незалежність у вирі революційних змін. І, на жаль, мусимо констатувати, що зовнішні фактори разом із внутрішніми були визначальними у відповіді на питання: «Бути чи не бути, скажімо, незалежним Польщі та Чехо-Словаччині, державам Балтії, Україні й Білорусі?». На перші питання держави Антанти відповіли рішуче: «Так!», а на два останні – «Ні!». Чому так сталося? Одна з відповідей наступна. Як вважає дослідник Р. Лазько, проголошення незалежності Балтійських держав, було для Англії важливішим чинником, ніж навіть суверенізація Польщі, оскільки ці країни «затискали» Німеччину на Балтиці. Що ж у цьому контексті позитивного можна сказати про реальну підтримку незалежності Білорусі з боку великих держав? Фактично нічого.

Дехто із сучасних білоруських істориків пише про внутрішню слабкість БНР як державного утворення. Вони намагаються дати аргументовану відповідь на непросте питання: «Чи була БНР державою?». При цьому особлива увага звертається на те, що БНР була досить великою за територією, однак невизнаною сусідніми державами; у неї не було конституції, місцевих органів влади, бюджетно фінансової та податкової системи, армії, поліції, судів та інших державних «компонентів». Проте, найсильніший державницький поштовх для формування сучасної Білоруської незалежності був здійснений саме тоді – у вирі карколомної геополітичної боротьби 1918 – 1920 років, коли, за влучним виразом одного британського політика з Воєнного кабінету Ллойд Джорджа, Чехо-Словаччина й Ольстер також народились «у борні й збентеженні», немовби утворивши фонтан іскор, що вирує у височину¹⁶.

Однак у самій Білорусі сьогодні домінує дещо інше трактування подій, пов'язане із сучасними політичними реаліями. Звісно, об'єктивні дослідники зовсім не заперечують факт проголошення БНР, однак Білорусь радянська трактується як національна й суверенна держава білоруського народу. Таке тлумачення, на думку сучасного дослідника П.Петрікова, «отримує усе більшу підтримку у науковому середовищі»¹⁷. Республіка Білорусь знову знаходиться на певному геополітичному роздоріжжі, намагаючись досягнути того, щоби її зовнішня політика стала багатовекторною та динамічною. Як підкреслював президент Олександр Лукашенко, «ми обираємо не Схід і Захід... Ми обираємо Білорусь, яка у силу історії, в силу економіки, в силу географії, в силу культури та менталітету буде і на Сході, і на Заході»¹⁸. Звідси народилась і сучасна білоруська формула міжнародних відносин, в основі якої також і драматичний досвід білоруської державності початку ХХ століття: «Національний суверенітет – наскільки можливо, міжнародні обов'язки – наскільки необхідно». І хоча сьогодні Республіка Білорусь, на наш погляд, не набула ще потрібного прискорення, її стрімкою спрямованості у майбутнє вже нікому не дано зупинити.

¹ Stankevich Ya. Savetskaekhvalshavanniah istoryi Belarusi / Ya. Stankevich // Dosledy u materialy. – Miunkhen: Instytut dlia vyvuchennia SSSR, 1956. – Ser.2. – Выр. 51. – 185 s.; Palanevich H. Natsyianalnaia teoryia y praktyka balshavizmu ŷ Belarusi / Instytut dlia vyvuchennia SSSR / H. Palanevich // Belaruskizbornik. – Miunkhen, 1960. – Kn.12. – S.9–81.

² Kozliakov V. E. Sovremennaia ystoryohrafiya Belarusy: nekotorye tendentsyy v yzuchenyy otechestvennoy ystoryy/ V. E. Kozliakov // Rosyyskiye y slavianskiye yssledovaniya : nauch. sb. Vyp. 4 / redkol.: A. P. Salkov, O. A. Yanovskiy (otv. redaktory) [y dr.]. – Mynsk: BHU, 2009 // Rezhym dostupu: <http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/ nauka/ izdania/ risi /4/Kozljakov.pdf>

³ Ladyseŷ, U. F. Stanaŷlenne belaruskai dziazhaŷnastsi na savetskai asnove va ŷmovakh kursu kiraŷnitstva Savetskai Rasii na susvetnuiu praletarskuiu rėvaliutsyiu (1918–1920 hh.) / U. F. Ladyseŷ // Pratsyhistarychnahafakultėta BDU : navuk. zb. Выр. 2 / rėdkal. U. K. Korshuk (adk. rėd.) [i insh.] – Minsk : BDU, 2007 // Rezhym dostupu:<http://elib.bsu.by/bitstream/>

⁴ Hrytskevych A.P. Zapadnyi front RSFSR 1918-1920. Borba mezhdru Rossyei y Polshei za Belorussyiu. / Anatolyi Petrovych Hrytskevych. – Mynsk: Kharvest, 2009. – 496 s.

⁵ Panko O.D. Stanovlennia biloruskoi derzhavnosti, 1914-1923 rr.: terytorialnyi aspekt: avtoref. dys. kand. ist. nauk: vsesvitnia istoriia – 07.00.02 / Panko Oleksandr Danylovych. – L., 2004. – 20 s.

⁶ Martynenko V.V. Vynyknennia derzhavnosti v Bilorusi (1917-1918 rr.): avtoref. dys. kand. ist. nauk: vsesvitnia istoriia– 07.00.02 / Volodymyr Vasylovych Martynenko. – Chernihiv, 2010. – 23 s.

⁷ Tsyt za Lazko, R. R. Anton Lutskevich u Paryzhyletam 1919 h. / R. R. Lazko // Krynitsaznaŭstvaisyalsialnyia historychnyadystypliny: navuk. zb. Выр. 5 / Rėdkał. U. N. Sidartsoŭ (adk. rėd.), S.M. Khodzin (nam.adk. rėd.) [iinsh.] – Mn: BHU, 2009 // <http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/izdania/istochnik/5/Lazko.pdf>

⁸ Tam samo.

⁹ Ignace J.Paderewski to E.M. House, January 4, 1919 – P.611 // The Papers of Woodrow Wilson. – Vol.53 (November 9, 1918 – January 11, 1919) – Princeton: PUP (N.J.), 1986. – R.611.

¹⁰ Listy Antona Lutskevicha z chasu Paryzhskai mirnai kanferentsyi / red. Ryhor Lazko // Arche, 2006. – № 10. – С. 62-63.

¹¹ Hrytskevych A.P. Zapadnyi front RSFSR 1918-1920. Borba mezhd u Rossyei y Polshei za Belorussyiu. / Anatolyi Petrovych Hrytskevych. – Mynsk: Kharvest, 2009 // Rezhym dostupu: <http://nemaloknig.info/downloadbook-fb2-276036/>

¹² Listy Antona Lutskevicha z chasu Paryzhskai mirnai kanferentsyi. – С. 66.

¹³ Kuksa A. Belorussko-ukrainskye otnosheniya peryoda ukrainskoi Dyrektoryy (dekabr 1918-1919 hh.) / Aleksandr Kuksa / Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho

universytetu. Vypusk 22. – Rivne: RDHU, 2011 // Rezhym dostupu: <http://isf.rv.ua/uploads/Foto/nauka/2022.pdf>

¹⁴ Tsvykevych A., d-r. Belarus. Polytycheskyi ocherk / per. s belorusskoho. – Berlyn: Yzdanye Chrezvychainoi Dyplomatycheskoi Myssyy Belorusskoi Narodnoi Respublyky, 1919. – S.21, 25

¹⁵ Halka A. Anton Lutskevych. K ystoriy belorusskoho dvyzheniya. Yzbrannye proyzvedeniya / Aleksei Halka / Rets. na Anton Lutskevych. K ystoriy belorusskoho dvyzheniya. Yzbrannye proyzvedeniya. Vlozhenye, predyslovye, kommentaryi, annotyrovannyy yndeks ymen Anatolyi Sydorevych. M.: Lohos, 2003. 287 s. // Rezhym dostupu: <http://belhist.ru/2012/08/anton-luckevich-k-istorii-belorusskogo-dvizhenija/>

¹⁶ Jones T. Whitehall diary.– Vol.1: 1916-1925 / Thomas Jones. – London: Oxford University Press, 1969. –P.184.

¹⁷ Petrykov P. T. Osnovnye etapy belorusskoi hosudarstvennosti / P. T. Petrykov // XXI vek: aktualnye problemy ystorycheskoi nauky: Materyaly mezhdunar. nauch. konf., posviashch. 70-letiyu yst. fak. BHU. Mynsk, 15–16 apr. 2004 h. / Redkol.: V. N. Sydortsov. (otv. red.) ydr. – Mn: BHU, 2004/

¹⁸ Medvedev R.A. Aleksandr Lukashenko. Kontury belorusskoi modely / Roi Medvedev. – M.: Yzatelstvo BBPG, 2010. – S.223.